

Gulchexra MAXMUDOVA,
Andijon davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi
E-mail: makhmudovagulchekhira1975@gmail.com

ADTI dotsenti L.Xudayberdiyeva taqrizi asosida

LINGUISTIC INTERPRETATION AND STRUCTURE OF THE CONCEPT

Аннотация

This article analyzes the structure of linguocultural concepts and the notion of segments, as well as their role in language and culture. The layered model of concepts, specifically the core, primary layer, and segments, is elucidated using the concept of "tolerance" as an example. The article scientifically examines the distinctions between conceptual and semantic characteristics, the uniqueness of universal and autochthonous concepts across languages and cultures, and the interaction of linguistic and cultural factors. National and universal values, the place of concepts within the lexico-semantic paradigm, and their cultural and ethical content are extensively covered.

Keywords: Linguoculturology, concept, segment, abstraction, tolerance, semantic characteristic, lexico-semantic paradigm, universal concept, autochthonous concept, culture, language, cognitive linguistics.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И СТРУКТУРА КОНЦЕПТА

Аннотация

В данной статье анализируются структура лингвокультурологического концепта и понятия сегмента, а также их роль в языке и культуре. Слоистая модель концептов, в частности, ядро, основной слой и сегменты, освещается на примере концепта "толерантность". В статье научно анализируются различия между концептуальными и семантическими характеристиками, уникальность универсальных и автохтонных концептов в межкультурном и междокультурном контексте, а также взаимодействие лингвистических и культурных факторов. Широко освещены национальные и общечеловеческие ценности, роль концептов в лексико-семантической парадигме, их культурное и этическое содержание.

Ключевые слова: Лингвокультурология, концепт, сегмент, абстракция, толерантность, семантическая характеристика, лексико-семантическая парадигма, универсальный концепт, автохтонный концепт, культура, язык, когнитивная лингвистика.

KONSEPTNING LINGVISTIK TALQINI VA TUZILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada lingvokulturologik konsept va segment tushunchalarining tuzilishi, ularning til va madaniyatdagi o'rni tahlil qilinadi. Konseptlarning qatlamli modeli, xususan, yadro, asosiy qatlam va segmentlar misolida "bag'rikenglik" konsepti asosida yoritiladi. Maqolada konseptual va semantik xususiyatlarning farqlanishi, universal va avtohton konseptlarning til va madaniyatlararo o'ziga xosligi, shuningdek, lingvistik va madaniy omillarning o'zaro ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, konseptlarning leksik-semantik paradigmadagi o'rni, ularning madaniy va axloqiy mazmuni keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, konsept, segment, abstraksiya, bag'rikenglik, semantik xususiyat, leksik-semantik paradigma, universal konsept, avtohton konsept, madaniyat, til, kognitiv lingvistik.

Kirish. Konseptning lingvistik talqini inson tafakkuri, til va madaniyatning o'zaro murakkab aloqasini o'rganuvchi muhim yo'nalishdir. Tadqiqotchilar konseptning tarkibiy qismlarini va ularni aniqlash usullarini uzoq vaqt davomida o'rganmoqdalar. Til belgisining mazmun rejasi konsept bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u mavzuga havoladan tashqari barcha kommunikativ ahamiyatga ega ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu belgini tilning leksik tizimida tutgan o'rni – uning paradigmatic, syntagmatic va hosilaviy bog'lanishlari bilan belgilanadi. Tushunchaning semantik tarkibiga lingvistik belgining ekspressiv va illokatsion funksiyalari bilan bog'liq barcha pragmatik ma'lumotlar, shuningdek, so'zning kognitiv xotirasi, ya'ni lingvistik belgining asl maqsadi va ona tilida so'zlashuvchilarning ma'naviy qadriyatlarini tizimi bilan bog'liq semantik xususiyatlar ham kiradi. Ayniqsa, tabiiy til birliklari semantikasining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan va so'zlovchilarning "dunyo lingvistik rasmini" aks ettiruvchi madaniy va etnik komponent muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. I.A. Sterninning ta'kidlashicha, konseptlarning murakkab tuzilishi ularni fikrlash jarayonida har doim faol va dinamik ishtirokchi sifatida namoyon bo'lishiga sabab bo'ladi. Konseptlar inson tafakkurining fundamental va barqaror qismidir. Ular nafaqat mustaqil xulosa chiqarishga xizmat qiladi, balki boshqa tushunchalar bilan chuqur muloqotga kirishib, ularga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va mazkur tushunchalarni qayta shakllantirish imkoniyatini yaratadi. N.N. Boldirev konseptni qor to'pi shaklida tasvirlasa, I.A. Sternin uni bulut shakliga o'xshatadi [4]. Y.S. Stepanovning nazariyasiga ko'ra, konsept tarkibiga tushuncha tuzilishiga tegishli barcha asosiy tomonlar, shuningdek, madaniyat faktlari sifatida namoyon bo'lgan va uning mohiyatini tashkil etuvchi barcha elementlar, jumladan, asl shakl (etimologiya) ham kiradi. Konsept o'zida bir vaqtning o'zida lingvistik, madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni mujassamlashtiradi.

Ushbu yondashuvga ko'ra, tushuncha "qatlamli" tuzilishga ega va turli qatlamlar turli davrlar madaniy

hayotining natijasi hisoblanadi. Asosiy, "faol" qatlamda konsept har bir tilni o'zaro tushunish va muloqot qilish vositasi sifatida ishlatadigan har bir kishi uchun mavjud. Uning mazmunining qo'shimcha "passiv" xususiyatlarida konsept faqat ayrim ijtimoiy guruhlarga tegishli. Ichki shakl yoki etimologik belgi esa faqat tadqiqotchilar uchun ochiladi, ammo u til foydalanuvchilari uchun bilvosita mavjud bo'ladi.

S.A.Megentesovning fikricha, til turli darajadagi semantik birliklar orasidagi derivativ aloqalarni vositachilik qiladigan butun bir mos yozuvlar majmuasini rivojlantiradi. Bunday yozishmalar orasida muallif "yengillik-qiyinlik", "ko'rinadigan-ko'rinmas", "qattiqlik-yumshoqlik" va "barqarorlik – beqarorlik" kabi qarama-qarshiliklarni ko'rib chiqadi.

I.A.Sterninning aytishicha, har qanday konsept, turidan qat'i nazar, ma'lum bir hissiy tasvirni ifodalovchi asosiy qatlamga ega. Bu tasvir aqliy operatsiyalar uchun berilgan konseptni kodlaydigan universal mavzu kodining birligidir. Murakkab konseptlarda qo'shimcha kognitiv xususiyatlar asosiy tasvirga qatamlanadi va "mevaning yumshoq joyini" hosil qiladi. Har bir konsept hissiy shaklli yadroga ega bo'lgan asosiy kognitiv qatlamga ega bo'lishi shart, aks holda konsept aqliy birlik vazifasini bajara olmaydi [3].

Metodologiyasi. Olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy-amaliy ishlar va izlanishlarga asoslanib, konseptning uchta asosiy tarkibiy turi haqida batafsil to'xtalish mumkin: Bir darajali konseptlar: O'zining strukturasi jihatidan oddiy bo'lib, ko'pincha bitta qatlam va darajadan iborat bo'ladi. Masalan, N.N.Boldirevning fikricha, bolalar ongida ko'plab konseptlar mavjud bo'lib, ular faqatgina go'daklik davridan keyin rivojlanadi. Z.D.Popova va I.A.Sternin yashil, sariq, sho'r kabi konseptlarni bir darajali tushunchalarga misol qilib keltiradi [6]. Biroq, ushbu misollar bir darajali tushunchalarni to'liq tavsiflay olmaydi, chunki bu so'zlar ko'pincha bir nechta to'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'nolarga ega bo'lib, ularning semantikasi murakkabroqdir [3].

Ko'p darajali konseptlar: Bir necha kognitiv qatlamlarni o'z ichiga oladi, ular asosiy qatlamda aks ettirilgan mavhumlik darajasida farqlanadi. Masalan, "savodli" tushunchasi asosiy qatlamdan tashqari (yozuvchi tasviri) o'qish va yozish qobiliyati, samarali muloqot qilish, faoliyatning ushbu turini bajarish qobiliyati va ma'lum bir bilim sohasida yaxshi bilimga ega bo'lish kabi qatlamlarni o'z ichiga oladi.

Segmentli konseptlar: Bir xil darajadagi abstraksiyaning bir nechta segmentlari bilan o'ralgan asosiy hissiy qatlamdir. Segment konseptiga misol "bag'rikenglik". Ushbu konseptning hissiy shaklidagi o'zagi - xotirjam, muloyim, bezovtalanmagan odamning qiyofasi. Asosiy qatlamga bag'rikenglik, xotirjamlik kabi kognitiv xususiyatlar kiradi. "Bag'rikenglik" tushunchasining segmentlariga siyosiy, ilmiy, maishiy, diniy, pedagogik, sport va musiqiy bag'rikenglik kabilarni keltirish mumkin. Tilda konseptual xususiyatlar semalarga, kognitiv tasniflagichlar esa semantik xususiyatlarga mos keladi (masalan, semantik xususiyat – "jins", seme konkretlashtiruvchi – "ayol", sema – "ayol jinsi"). Lingvokulturologik konsept semantik jihatdan, uning bir qator lingvistik amalga oshirilishining ma'nolarini umumlashtiruvchi mavhumlik turi ekanligidan kelib chiqadigan bo'lsak, u holda, bu tushunchaning o'ziga xos shakli mavhumlik oralig'i bilan belgilanadi. Tushunchalar o'ziga xos lingvistik amalga oshirilishi ma'nolaridan mavhumlashtiriladi, ularning semantikasida ham "subyektiv", ham etnik-madaniy semalar mavjud. "Universal konseptlar" ("normlar" kabi) noma'lum miqdordagi lingvistik ilovalardan mavhumlash va tillararo taqqoslash va tarjima qilish uchun zarur bo'lgan mos yozuvlar standartini taqdim etadi. Bularga ilmiy ong, axloqiy atamalar va mantiqiy operatorlar

("yaxshilik-yomonlik", "yaxshi-yomon-befarq" va boshqalar) misol bo'la oladi. O'z navbatida, avtohton (yunoncha 'autochthon' — mahalliy, shu joyga xos) tushunchalar nafaqat til ichidagi, monogloss bo'lishi mumkin, ya'ni ular ikki yoki undan ortiq tillarning leksik birliklaridan mavhum bo'lishi mumkin. Masalan, G'arb va Sharq til madaniyatining "cheklovchi tushunchalari" kabi poligloss bo'lishi mumkin.

Muloqot jarayonida konseptni faollashtiruvchi asosiy vositalar lisoniy belgilar hisoblanadi. Lisoniy birliklar, ya'ni til elementlari, konseptning mukammal va umumiy shaklda ifodalanishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, so'zlar, iboralar, frazeologik birliklar, qo'llanishi keng ko'lamli gaplar konseptual asosini tashkil qiluvchi vositalardir. Biroq, konseptning nomi uni inson ongida faollashtiradigan yagona belgi emas. Har qanday komponent boshqa belgi shaklida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida so'zlashuvchining ongida "tabiat" konseptini faollashtirish uchun nafaqat "bino" leksemasi, balki "oila", "sulola" va boshqalar ham qo'llanilishi mumkin. Ushbu konseptni bosh barmog'i bilan ko'rsatkich va o'rta barmoqlarni ishqalab, paralingvistik vositalar bilan ham ifodalash mumkin. Konseptning belgi ifodalash imkoniyatlari qanchalik xilma-xil bo'lsa, bu konsept shunchalik qadimiy bo'lib, ma'lum lingvistik jamoa nuqtai nazaridan uning qiymati shunchalik yuqori bo'ladi [5].

Xulosa. Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslik fanida "konsept" tushunchasini o'rganish ikki asosiy yondashuv bilan yondashiladi: kognitiv va lingvokulturologik. Ushbu yondashuvlar nafaqat til va madaniyat o'rtasidagi mustahkam o'zaro bog'liqlikni ilmiy ravishda tasdiqlaydi, balki ularning birgalikdagi ta'sirini, ahamiyatini va uzoq muddatli oqibatlarini ham ochib beradi. Kognitiv yondashuv, shuningdek, inson ongining dunyoni qanday tushunishi va uni qanday talqin qilishini o'rganishga qaratilgan. Lingvokulturologik yondashuv esa lingvistik birliklarning milliy madaniyat va urf-odatlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi va bevosita madaniy xususiyatlarni o'rganishda asosiy vosita sifatida ahamiyatga ega. Natijada, ushbu yondashuvlar orqali til va madaniyatning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatlari ham o'z ifodasini topadi.

"Konsept," "tushuncha," va "ma'no" iboralari bir xil ma'noni anglatmaydi, chunki ularning alohida o'zliklari mavjud. Konsept – ma'nodan kengroq mazmunga ega kategoriya bo'lib, tushuncha esa o'zida ma'no va konseptni birlashtiruvchi birlikdir. Konsept – denotatumning xossalari haqidagi barcha bilimlarni o'zida mujassamlashtiradi. U nafaqat mavzuga murojaatni, balki kommunikativ ahamiyatga ega bo'lgan barcha ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Bu, birinchi navbatda, til tizimidagi belgi egallagan joyni – paradigmatic, sintagmatic va so'z yasallishdagi aloqalarni qamrab oladi. Konseptning semantik tuzilmasi, lingvistik belgilarning ifodali va ekspressiv funksiyalari bilan bog'liq pragmatik ma'lumotlarning barchasini ham o'z ichiga oladi.

Lingvistik tushunishda konsept - lingvistik ifoda va belgilangan etnik madaniy o'ziga xoslikka ega bo'lgan jamoaviy bilim ong birligidir. Konseptlar soniga birlashtirilgan leksemalar kiradi, ularning har birining ma'nolari alohida mazmun tashuvchi bo'lib, milliy til ongining mazmunini tashkil qiladi. Ikkinchidan, tor ma'noda konsept lingvokulturologik o'ziga xoslik bilan belgilanadi va ma'lum bir etnomadaniyatning tashuvchilarini tavsiflovchi semantik shakllanishlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar tomonidan o'rganilayotgan konseptlar doimiy ravishda kengayib bormoqda, bu esa lingvokulturologiyaning dinamik rivojlanishidan dalolat beradi. Maqolada konseptual va semantik xususiyatlarning farqlanishi, universal va avtohton konseptlarning til va madaniyatlararo o'ziga xosligi, shuningdek, lingvistik va madaniy omillarning o'zaro ta'siri

ilmiy asosda tahlil qilinadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, konseptlarning leksik-semantik paradigmadagi o'rni, ularning madaniy va axloqiy mazmuni o'z aksini topgan.

Hozirda lingvokulturologiya sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda, asosan, tilda madaniy belgilar ifodasini, leksemalar mazmunidagi madaniy semantika qatlamlarini, til va madaniyat uyg'unligini tizimli va ikki tomonga yo'naltirilgan holda o'rganish va tasvirlash masalalari ko'rib chiqilmoqda. Shuningdek, ushbu tadqiqotlar natijasida aniqlanganidek, lingvokulturologiya bir tomondan til doirasidagi inson madaniy omilini chuqurroq o'rganishga, boshqa tomondan esa insonning til jarayonlariga integratsiyalashganligini tadqiq etishga yo'naltirilgan.

Lingvokulturologiya tarixiy jarayonlar va til taraqqiyotini yorituvchi ilmiy yo'nalish bo'lib, insonshunoslik fanlarining tarkibiy qismi sifatida qaraladi va madaniyat

fenomenologiyasini izchil o'rganuvchi markaz sifatida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, konsept lingvokulturologiya zamonaviy davrda ushbu sohaning tayanch tushunchalaridan biri sifatida mustahkam o'rin egallab kelayotganini tasdiqlovchi dalillar mavjud.

Lingvokulturologiya hozirgi o'zbek tilshunosligi doirasidagi zamonaviy va istiqbolli yo'nalishlardan biri sifatida o'rganilmoqda. Bu sohadagi tadqiqotlar, asosan, bir til chegarasida (sinxron yoki sinxron va diaxron nuqtayi nazarda) va bir necha tillar chegarasida (qiyosiy hamda solishtirma maslaklarda) olib borilmoqda. Til va madaniyatning uyg'unligini sinxron tarzda tahlil qilish va aks ettirish sababiga kelsak, bu lingvokulturologiyaning, bir jihatdan, inson madaniy omiliga, ikkinchi jihatdan esa, til va nutq orqali ifodalangan inson faoliyatiga yo'naltirilganligi bilan asoslanadi.

ADABIYOTLAR

1. Телия В.Н. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991. – 214 с.;
2. Яковлева А.С. Категория оценки в публичных речах П.А. Столыпина и Отто фон Бисмарка: на материале русского и немецкого языков: дис. ... канд. филол. наук: - Тюмень, 2006.–С.309.;
3. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / под ред. И. А. Стернина. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2001. - С. 58.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Школа «Языки Русской культуры», 1997. – С. 45.
5. Мегентесов С. Лингвокультурный концепт «язык» и подходы к его изучению. –М., 1993. – С. 35
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2010. –С.314.
7. Филлмор, Ч. Дж. (1982). Фреймовая семантика. В сборнике Лингвистика в утренней тишине (с. 111-137). Сеул: Hanshin Publishing Company.
8. Джекендофф, Р. (1983). Семантика и познание. Кембридж, Массачусетс: MIT Press.
9. Минский, М. (1975). Структура для представления знаний. В П. Уинстон (ред.), Психология компьютерного зрения (с. 211-277). Нью-Йорк: McGraw-Hill.
10. Шэнк, Р. К., & Абельсон, Р. П. (1977). Сценарии, планы, цели и понимание: Исследование структур человеческого знания. Хиллсдейл, Нью-Джерси: Lawrence Erlbaum Associates.
11. Лакофф, Дж. (1987). Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории раскрывают о разуме. Чикаго: University of Chicago Press.
12. Лангакер, Р. В. (1987). Основы когнитивной грамматики, Том 1: Теоретические предпосылки. Стэнфорд, Калифорния: Stanford University Press.
13. Кёвечеш, З. (2002). Метафора: Практическое введение. Оксфорд: Oxford University Press.
14. Барсалу, Л. В. (1992). Когнитивная психология: Обзор для когнитивных ученых. Хиллсдейл, Нью-Джерси: Lawrence Erlbaum Associates.
15. Беляевская, Е. Г. (2007). Когнитивная лингвистика и проблемы исследования семантики слова. Москва: ФЛИНТА: Наука.
16. Телия, В. Н. (2006). Русская фразеология: Семантико-прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Языки славянской культуры.
17. Степанов, Ю. С. (2001). Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования. Москва: Академический Проект.
18. Баранов, А. Г. (1986). Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета.
19. Алефиренко, Н. Ф. (2008). Концепт и образ в языке и сознании: Монография. Москва: ФЛИНТА: Наука.